

IAN WORTHINGTON

ΑΘΗΝΑ

Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΟΛΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ
ΕΩΣ ΤΟΝ ΑΔΡΙΑΝΟ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ:
ΝΙΚΟΣ ΒΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΕΙΡΑΣ: Μάρκος Καρασαρίνης

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Αθήνα: Η άγνωστη πόλη από τον Μέγα Αλέξανδρο έως τον Αδριανό**

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: Athens after Empire – A history from Alexander the Great to the Emperor Hadrian

Από τις Εκδόσεις Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2021

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Ian Worthington

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Μενέλαος Αστερίου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ηρακλής Καρελίδης, Μαριάνθη Κιουρτσόγλου

ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Τζίνα Γεωργίου

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Σπυριδούλα Βονίτση

© Oxford University Press, 2021

© Φωτογραφιών εξωφύλλου: Private Collection/Bridgeman Images,
Anastasios71/Shutterstock Images

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2022

Πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 2022

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-4230-3

Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-4231-0

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 1212/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.	PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.
<i>Από το 1979</i>	<i>Publishers since 1979</i>
Έδρα:	Head Office:
Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση	121, Tatoi Str., 144 52 Metamorfofosi, Greece
Βιβλιοπωλείο:	Bookstore:
Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα	13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece
Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550	Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

IAN WORTHINGTON

ΑΘΗΝΑ

Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΟΛΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ
ΕΩΣ ΤΟΝ ΑΔΡΙΑΝΟ

Μετάφραση: Μενέλαος Αστερίου
Πρόλογος: Νίκος Βατόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση του Νίκου Βατόπουλου.....	9
Πρόλογος.....	17
Συντομεύσεις.....	21
Εισαγωγή: «Αιδ' εισ' Αδριανού και ουχί Θησέως πόλις»	25
1. Αποχαιρετισμός στην ελευθερία.....	35
2. Υπό τον επιστάτη ανδρείκελο: Δημήτριος ο Φαληρεύς.....	55
3. Πολιτικοί θεσμοί και θεσμοί των πολιτών.....	77
4. Ο Δημήτριος ο Πολιορκητής και η Αθήνα.....	96
5. Υπό μακεδονική εξουσία.....	125
6. Η ημέρα της ανεξαρτησίας.....	146
7. Είσοδος της Ρώμης, έξοδος της Μακεδονίας.....	162
8. Ελεύθεροι χωρίς ελευθερία.....	179
9. Κοινωνική ζωή και θρησκεία.....	199
10. Η δήωση της Αθήνας από τον Σύλλα.....	213
11. Το τέλος της «ελληνιστικής» Αθήνας.....	237
12. Αύγουστος και Αθήνα.....	255
13. Από τον Τιβέριο στον Αδριανό.....	275
14. Οικοδομώντας έναν νέο ορίζοντα;.....	294
15. Η Πύλη του Αδριανού.....	319

Σημειώσεις.....	343
Χρονολόγιο.....	435
Εικόνες.....	451
Χάρτες.....	453
Βιβλιογραφία	459
Ευρετήριο	503

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

* * *

ΑΘΗΝΑ, ΤΟ ΔΙΕΣΤΑΛΜΕΝΟ ΒΛΕΜΜΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ, Ή ΠΩΣ Ο 21ος ΑΙΩΝΑΣ ΑΝΑΤΡΕΠΕΙ ΤΙΣ ΣΥΜΒΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ

Η ΑΘΗΝΑ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΤΥΠΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΠΟΛΗΣ στο σώμα της οποίας προβλήθηκαν ποικίλα ερμηνευτικά σχήματα. Σειρές γενεών γαλουχήθηκαν με διανοητικές κατασκευές που τιθάσευαν τον ιστορικό χρόνο σε σχήματα ερμηνείας συμβατά με την επικρατούσα ανά εποχή αντίληψη εθνικής διαπαιδαγώγησης. Η ίδια η Αθήνα, ως πόλη νεωτερική του 19ου αιώνα, καλλιέργησε τον αστικό μύθο της πάνω σε ευανάγνωστους πυλώνες εθνικής κληρονομιάς, ικανούς να οργανώσουν μια δημοσίως αποδεκτή και κοινωνικά ευπρόσδεκτη ιδέα περί συνέχειας, κληρονομιάς, παράδοσης και αναγέννησης.

Η ιστορία των πόλεων είναι η ιστορία των βλεμμάτων. Κάθε εποχή προσεγγίζει το παρελθόν με διαφορετική διάθεση, με ξεχωριστά εργαλεία και συστήματα ιεράρχησης και σαφέστατα με άλλες επιδιώξεις και διαφοροποιημένες μεθόδους συσχετισμού. Για τον περασμένο αιώνα, η θέαση των πόλεων στη ροή του χρόνου γινόταν ως έναν βαθμό μέσα από την κληροδοτημένη συνθήκη της νεωτερικότητας, μέσα δηλαδή από φίλτρα προόδου, γραμμικής ανάπτυξης και οργανωμένων κύκλων.

Οι κύκλοι που επινόησε η νεωτερική εκπαιδευτική πολιτική ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν συμβατοί με την ανάδυση του νεωτερικού ανθρώπου. Ο νεωτερικός άνθρωπος κατοικούσε σε πόλεις με πυκνό

αστικό πυρήνα, ορισμένο από τις ιδέες της ταχύτητας, της οριζόντιας και κάθετης γεωμετρίας, της εξελικτικής τεχνολογίας και μιας ικανής συμβίωσης ανάμεσα στο ιερό και το πραγματιστικό. Η ιδέα της ιστορίας γινόταν αποδεκτή στον βαθμό που υπηρετούσε την ανάγκη της εθνικής συσπείρωσης, της κοινωνικής συνοχής και της διαγενεακής αρμονίας. Η μία γενιά κληροδοτούσε στην επόμενη τα κειμήλια, τα παράσημα, τα υλικά και άυλα θραύσματα μιας αρμονικής συνέχειας. Ο χρόνος εκτεινόταν στο μέλλον, το παρελθόν διακρινόταν από τις κορφές της εθνικής ιστορίας πάνω από τα συννεφιασμένα τοπία.

Η ίδια η ιδέα του μνημείου και της παρακαταθήκης έχει πολλά να μας πει όχι μόνο για τη διαχείριση της κάθε εθνικής κληρονομιάς αλλά και για την προσέγγιση του χρόνου στην ιστορία των πόλεων. Παραδείγματα του 19ου αιώνα, όπως η κατεδάφιση των μεσαιωνικών Παρισίων επί Ναπολέοντος Γ' για να αναδυθεί εξελικτικά το νεωτερικό Παρίσι μετά το 1860, ή η αναβίωση ιστορικών ευρωπαϊκών ρυθμών από τη νεόπλουτη ηγγέτιδα τάξη της Νέας Υόρκης την ίδια περίοδο, μεταφέρουν μια ορισμένη αντίληψη περί επιλεκτικής θέασης του παρελθόντος, περί καινοτομίας, περί συμβίωσης με σπαράγματα μιας αστικής παρακαταθήκης. Η ίδια η Αθήνα του 19ου αιώνα ως πόλη καινοτόμος στη σύλληψή της βασίστηκε στην επιλεκτική επανασύνδεση με το κλασικό παρελθόν.

Όλα αυτά τα βιώματα αστικής εμπειρίας γαλούχησαν και πότισαν το βλέμμα, διαμόρφωσαν ερμηνευτικά σχήματα και διευκόλυναν την όποια κατανόηση του παρελθόντος για περισσότερα από 200 χρόνια. Σταδιακά, στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα, και κυρίως μετά το 1980, πολλώ δε μάλλον μετά το 1990 και τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, εντάθηκε αρχικά μέσα από ακαδημαϊκούς κύκλους και σταδιακά από την εκλαϊκευμένη διάχυση στην κοινή γνώμη μια περισσότερο σύνθετη αντίληψη της ιστορικής διαδρομής των κοινωνιών.

Η νέα προσέγγιση της ιστορίας των πόλεων είχε δύο επιδιώξεις. Αφενός να αμφισβητήσει τη νεωτερική έννοια της γραμμικής προόδου και αφετέρου να ανελκύσει από τη λήθη και το ημίφως περιόδους που δεν είχαν ερευνηθεί διεξοδικά. Η ανακατανομή του βλέμματος πάνω σε ένα ευρύτερο και περισσότερο σύνθετο πεδίο θεώρησης του χρόνου είχε προοδευτικά ως αποτέλεσμα τη ρηγμάτωση μιας αντίληψης που έμοιαζε ακλόνητη επί δεκαετίες. Οι νέες ερμηνείες για την εξέλιξη των πόλεων ανέλκυσαν μια αχανή περίοδο που περιλάμβανε τον μετακλασικό κόσμο και έφτανε ως την παγίωση της χριστιανικής κουλ-

τούρας σε Δύση και Ανατολή. Αυτό που εν πολλοίς ονομάζεται ύστερη αρχαιότητα είναι ένας προθάλαμος, μακρὺς σε διάρκεια και αντιφατικός σε ένταση, επίδραση και διεισδυτικότητα, που ήρθε θεαματικά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος στα τέλη του 20ού αιώνα ως μια «καβαφική» περιοχή, πολυπολιτισμική, κινητική, με πλήθος εσωτερικές αντιφάσεις, παρακμιακή και προοδευτική ταυτόχρονα, που αρκετοί αναλυτές έβρισκαν πως είχε ενδιαφέρουσες αντιστοιχίες με τον κόσμο όπως έτεινε να διαμορφώνεται μετά το 1990.

Αλλά, βεβαίως, δεν ήταν μόνο η επιθυμία αναθεώρησης ενός δοκιμασμένου μοντέλου ερμηνείας των κοινωνιών. Ήταν και τα αποτελέσματα νέων ερευνητικών στόχων που σκοπό είχαν να αναδείξουν τη μακρά διαδικασία περάσματος από την αρχαιότητα στους μεσαιωνικούς χρόνους, η οποία περιείχε εν πολλοίς όλες τις εντάσεις, συγκρούσεις και ιδιομορφίες που έχει κάθε αλλαγή ενός πολιτισμικού προτύπου. Νέοι ηθικοί κώδικες, νέες αντιλήψεις για το άτομο, νέες σχέσεις εξουσίας-κοινωνίας, νέες οριοθετήσεις ανάμεσα στο ιερό και το κοσμικό, νέος νομικός πολιτισμός, όλα αυτά αντανακλούσαν και στη μορφή και στη λειτουργία των πόλεων.

Ο αστικός πολιτισμός των ελληνιστικών χρόνων, ιδίως στην Κεντρική και Ανατολική Μεσόγειο, έχει πολλά στοιχεία που μας επιτρέπουν ακόμη και να τον εξιδανικεύουμε. Πολυάνθρωπες πόλεις, για τα δεδομένα της εποχής, ανεπτυγμένα δίκτυα, μεγάλα αρχιτεκτονήματα, οικιακή οικονομία αρκετά επεξεργασμένη, συνθήκες υγιεινής εξελιγμένες, τεχνικός πολιτισμός και κίνηση ιδεών. Όλα αυτά θα μπορούσαν να είναι απλώς χαρακτηριστικά κοινωνιών σε μετάβαση προς ένα σύστημα πυκνότερης αλληλεξάρτησης, αλλά ταυτόχρονα να προσφέρουν και έναν τρόπο θέασης σε έναν κόσμο πολύσημο, αμφίρροπο, διαρκώς ρευστό.

Στην Ελλάδα, όπως και αλλού, περάσαμε μεγάλα διαστήματα στην ιστορία μας αγνοώντας ή έστω υποτιμώντας μεγάλες περιόδους του παρελθόντος. Ο βασικός κορμός του εθνικού αυτοπροσδιορισμού για τη νεοελληνική ταυτότητα προέκρινε ευανάγνωστες διακρίσεις στον ρου του ιστορικού χρόνου και αποθάρρυνε τα ρευστά, ομιχλώδη σχήματα που θα μπορούσαν να είναι ανοικτά σε ερμηνείες ή που θα μπορούσαν να επιδράσουν αρνητικά στην κατανοητή ανάγνωση της εθνικής κληρονομιάς.

Το παράδειγμα της Αθήνας είναι κατανοητό. Ο 19ος και ο 20ός αιώνας διέδωσαν την ενιαία αντίληψη περί τριαδικής υπόστασης του ελ-

ληνισμού, στην οποία δεν περίσσευε χώρος για επιπλέον ερμηνείες. Η Αθήνα ήταν η εθνική αλλά και η διεθνής πρωτεύουσα της κλασικής αρχαιότητας και μέσα από αυτό το πρίσμα ακόμη και η αρχαϊκή πόλη επιζούσε στο ημίφως, πόσο μάλλον η μετακλασική. Αλλά στην περίπτωση της Αθήνας, τα ισχυρά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πόλης που έχτισε ο Αδριανός αναγκαστικά περιλάμβαναν τη ρωμαϊκή περίοδο αφενός γιατί ήταν γοητευτικά τοπόσημα και της νεότερης πόλης και αφετέρου γιατί προέρχονταν από την ελληνολατρία του αυτοκράτορα. Υπηρετούσαν εμμέσως την εξιδανίκευση του ελληνικού πνεύματος υπονοώντας την ανωτερότητά του έναντι του ρωμαϊκού (και παντός άλλου).

Η Αθήνα μετά την κλασική περίοδο είναι ελάχιστα γνωστή ακόμη και στους Έλληνες. Ο Μέγας Αλέξανδρος την επισκέφθηκε μία φορά σε νεαρή ηλικία (ας δεχθούμε ίσως ότι ο έφιππος ανδριάντας του, έργο του γλύπτη Γιάννη Παππά, που στήθηκε στην Αθήνα το 2019 αποτελεί φόρο τιμής σε εκείνη την επίσκεψη). Αλλά ελάχιστα έχουν περάσει στην κοινή συνείδηση για την καθημερινότητα της πόλης επί πολλούς αιώνες. Για να είναι κανείς ακριβής, η Αθήνα παραμένει άγνωστη για τον μέσο πολίτη της εποχής μας από την κλασική αρχαιότητα ως τις αρχές του 19ου αιώνα, με εξαίρεση τις κορυφώσεις του οικοδομικού προγράμματος του Αδριανού και των βυζαντινών σπαραγμάτων του 10ου και του 11ου αιώνα. Η πόλη, όμως, ζούσε αδιάλειπτα και ήταν προορισμός για όσο τουλάχιστον παρέμενε σε λειτουργία η Φιλοσοφική Σχολή ως τον 6ο αιώνα. Και ήταν μια πόλη με διαρκή κατοίκηση που νομοτελειακά ακολούθησε κύκλους ακμής και παρακμής, χωρίς όμως ποτέ να πάψει να είναι ένας τόπος προσκυνήματος.

Αυτή η ιερή διάσταση των Αθηνών, αναζωπυρωμένη στους νεότερους χρόνους από τους Ευρωπαίους περιηγητές, μέσα στο ευρύτερο κάρδο του Ρομαντισμού και του Κλασικισμού και της έλξης που ασκούσαν τα ερείπια, διατρέχει την ιδέα της πόλης από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Είναι εντυπωσιακό να αναλογιστεί κανείς ότι όλες οι ερμηνείες και οι προσεγγίσεις της Αθήνας εκκινούν και συγκλίνουν πάνω σε όψεις του ιερού και πηγάζουν από εκδοχές του άυλου πολιτισμού. Το νέο ελληνικό κράτος οργανώνει γύρω από την ιδέα της Αθήνας ως πρωτεύουσας έναν εθνικό ιδρυτικό μύθο.

Αλλά η Αθήνα παραμένει άγνωστη. Ακούγεται ίσως παράδοξο, αλλά αποτελεί αντικειμενική συνθήκη η δική μας αδυναμία να ανασυστήσουμε, στη φαντασία μας έστω, το παρελθόν της Αθήνας σε μια μακρά και σκοτεινή σήραγγα αιώνων. Με δυσκολία φανταζόμαστε την αθη-

ναϊκή καθημερινότητα το 205 π.Χ., το 2 μ.Χ., το 234, το 401, το 600, το 1311, το 1688. Αυτή η παράδοση της Αθήνας στο σκότος, στη μαύρη τρύπα της μνήμης, υπήρξε επιλογή ούτως ώστε να γεφυρωθεί με έντονο συμβολισμό η κλασική αρχαιότητα με τον νεωτερικό 19ο αιώνα.

Στους δρόμους της Αθήνας σήμερα, ο επισκέπτης –ακόμη κι αν έρχεται για πρώτη φορά– θα μπορέσει να παρατηρήσει, αν είναι προσεκτικός, το γλυπτικό ανάγλυφο των λόφων που ορίζουν τη διαχρονική αθηναϊκή τοπιογραφία. Ανάμεσα στους λόφους και ανάμεσα στους ποταμούς της πόλης ξετυλίχθηκε για πάνω από 30 αιώνες η ιστορία της Αθήνας, εκεί χτίστηκαν τα σπίτια της, εκεί έζησαν άνθρωποι που ένιωθαν την Αθήνα πατρίδα τους. Πολλά από τα μνημεία που είχε καταγράψει ο Πausanίας είναι ακόμη εκεί, όπως και τα, «σύγχρονα» του Πausanίας, οικοδομικά έργα του αυτοκράτορα Αδριανού.

Με λίγη φαντασία, βλέπουμε την εξάπλωση των Νέων Αθηνών του Αδριανού πέραν της Πύλης που φέρει το όνομά του, προς τα παρλίτσια υψίπεδα, εκεί όπου ο Σωκράτης συνομιλεί με τον Φαίδρο κατά τους πλατωνικούς διαλόγους. Αλλά ο Πausanίας έρχεται να μας πει και κάτι ακόμη, πολύ σημαντικό. Τον τρόπο που ένας άνθρωπος του 2ου αιώνα μ.Χ. βίωνε το ιστορικό παρελθόν και πώς αντιλαμβάνόταν την έννοια των μνημείων. Οι Ρωμαίοι, με την αναπτυγμένη αστική αντίληψη της ζωής που είχαν καλλιεργήσει, είχαν αναγάγει ως σημαντικό στοιχείο του πολιτισμού τους τον σεβασμό προς το ιστορικό παρελθόν. Υπήρχαν ιδιωτικές συλλογές, παλαιοπωλεία, ο άνθρωπος αντιλαμβάνόταν τον εαυτό του ως ύλη και πνεύμα της ιστορίας.

Ο Πausanίας δοξάζει την πόλη των Αθηνών σε ένα κρίσιμο σημείο της ιστορικής διαδρομής της. Προσέρχεται, περίπου το 145 μ.Χ., αρχίζοντας την περιήγησή του από τον Πειραιά με τεράστια περιέργεια και με ένα ορισμένο δέος στην πόλη-κοιτίδα, στην πόλη-λίκνο, όπου τα κλασικά κατάλοιπα υπάρχουν παντού διάσπαρτα στην πόλη και είναι παλαιότατα, είναι ήδη «αρχαία». Αυτή η διάθλαση του χρόνου, όπου ακόμη και μέσα στη σήραγγα της καθ' ημάς αρχαιότητας υπάρχει ευδιάκριτη η αντίληψη της αρχαιότητας μέσα στην «αρχαιότητα», δυναμιτίζει εν μέρει τη γραμμικότητα του χρόνου και μας οδηγεί να δούμε εκ νέου τις τεθλασμένες του αυτοπροσδιορισμού μας.

Είναι μια ωφέλιμη, χρήσιμη και παρηγορητική προσέγγιση για την πόλη της Αθήνας. Σπαράγματα του χρόνου συνυπάρχουν ως αστικό σενεχές, με τη μεταξύ τους χρονική απόσταση να αιωρείται διυλισμένη σε ένα υπαρκτικό υποσυνείδητο. Υπάρχει ένα στοιχείο στην αθηναϊκή

διαδρομή στον χρόνο που παραπέμπει στα πάθη του Ρομαντισμού. Η άνοδος και η πτώση, οι χαράδρες του χρόνου, τα υψίπεδα και τα οροπέδια, τα σπήλαια της μνήμης, συνήθως σκοτεινά και ερεβώδη. Αυτό το ανάγλυφο της αθηναϊκής περιπέτειας προκαλεί τις τελευταίες δεκαετίες, με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση, νέο βλέμμα. Η περιέργεια, το ενδιαφέρον, η γνώση για το τι ακριβώς υπήρξε η Αθήνα σε όλο τον ιστορικό ρουν είναι μια διαρκής πρόκληση.

Όσα μας κληροδότησε ως μαρτυρίες ο Πausανίας με την αυτοψία του υπήρξαν εξαιρετικά πολύτιμα για τους αρχαιολόγους του 19ου και του 20ού αιώνα. Εκείνο που εντυπωσιάζει είναι πως λείπουν περιηγητές σαν τον Πausανία, με την ίδια φυσική περιέργεια, αγάπη για τον τόπο και ικανότητα τεκμηρίωσης, σε άλλες στιγμές της αθηναϊκής διαδρομής. Αλλά, έστω και χωρίς τους επιπλέον «Πausανίες», η Αθήνα ξεδιπλώνεται σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής διαδρομής της.

Για όσους διαπαιδαγωγηθήκαμε στη διάρκεια του 20ού αιώνα, παραμένει αντικείμενο θαυμασμού, δέους και έκπληξης το υλικό που τροφοδοτεί το αθηναϊκό παλίμψηστο και συμπληρώνει τα κενά. Αναθεωρούνται στερεότυπα κουρασμένα και ξεπερασμένα και παράλληλα αναδύεται το σύνθετο πρόσωπο της πόλης κατά τρόπο συχνά συμφιλιωτικό και καθησυχαστικό. Η Αθήνα επενδύεται με στρώσεις νέων βλεμμάτων, και ιστορικές περιόδους, προηγουμένως άγονες, γονιμοποιούνται.

Κατά τον τρόπον αυτό, το βλέμμα του Ian Worthington μας ευεργετεί παραδίδοντάς μας μια διευρυμένη θεώρηση της Αθήνας. Και η δική του συμβολή έρχεται σε μια εποχή κατά την οποία η Αθήνα διαθέτει πλέον ικανό ιστορικό και χρονικό βάθος ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, τέτοιο ώστε να υποδέχεται τη νέα γνώση και να την ενσωματώνει ως εμπλουτισμένη ταυτότητα. Πιθανόν στο μέλλον τα χάσματα και οι μισοφωτισμένες περιόδους της Αθήνας να γεμίσουν και να φωτιστούν κατά το δυνατόν, σε σημείο ώστε η δική μας, των συγχρόνων μας, υποδοχή της νέας γνώσης να μοιάζει γραφική, απλοϊκή και τρυφερά πρωτόγονη. Είναι όμως η πραγματικότητα των πρόσφατων δεκαετιών αυτή που γεννά βλέμματα τα οποία στο απώτερο παρελθόν δεν είχαν παρόμοιες αφετηρίες, αλλά ούτε και τα ανάλογα ερμηνευτικά εργαλεία.

Ο 21ος αιώνας επιτρέπει, προσελκύει και εμπνέει βλέμματα που προσπερνούν τον πρότερο και ευρέως αποδεκτό ως πρόσφατα τρόπο ανάγνωσης του κόσμου βάσει των συντεταγμένων της νεωτερικότη-

τας. Και ο τορπιλισμός της στερεότυπης ανάγνωσης της Αθήνας συνιστά ένα προϊόν ή έστω μια κατάκτηση των καιρών μας, αυτών των τόσο απρόβλεπτων και αντιφατικών καιρών, που όμως ανοίγουν διαύλους νέων αναγνώσεων.

Η αφήγηση του Ian Worthington μας οδηγεί απευθείας στη διεσταλμένη ιστορία της Αθήνας. Την ως τώρα κρυπτική, θολή, την εξόριστη από το δημόσιο βλέμμα. Μας οδηγεί στη ρευστή αφήγηση μιας διαρκούς εξέλιξης και μεταβολής. Η έννοια της ρευστότητας ορίζει το βλέμμα του 21ου αιώνα, ορίζει και την προσέγγιση του παρελθόντος. Ο Ian Worthington ανατρέπει τη στερεότυπη και επικρατούσα επί αιώνες άποψη περί παρακμής της πόλεως των Αθηνών τη μετακλασική περίοδο. Η Αθήνα ανασυντάχθηκε και γνώρισε νέους κύκλους ακμής ακόμη και στη ρωμαϊκή περίοδο ως ένα κέντρο της ελληνικής κουλτούρας έως και τον 6ο αιώνα μ.Χ. Όπως γράφει ο ιστορικός Peter Brown, ως τη δεκαετία του 560 οι παγανιστές δάσκαλοι κυριαρχούσαν στην πνευματική ζωή των καλλιεργημένων τάξεων. Κατά μια έννοια, η ερευνητική δουλειά του Ian Worthington απελευθερώνει τον δρόμο για τη σταδιακή ενοποίηση όλων των χασμάτων της αθηναϊκής ιστορίας και την πρόσκληση νέων αντιλήψεων για τους κύκλους ζωής της πόλης.

Πιθανότατα ο αιώνας μας να προχωρήσει με ακόμη πιο τολμηρό τρόπο στη διεύρυνση του βλέμματός μας. Η Αθήνα θα ορίσει εκ νέου έναν τρόπο κατανόησης της μακραίωνης ιστορίας της ωθώντας προς τα πίσω την παλαιότερη συμβατική αντίληψη περί κατάτμησης του χρόνου σε πυλώνες που στηρίζονταν σε έννοιες περί ένδοξης κλασικής αρχαιότητας, αιώνων παρακμής και σκότους και αναγέννησης τον 19ο αιώνα. Αυτή η ερμηνεία, παρότι έστεκε αυτοϋπονομευόμενη λόγω των καταλοίπων της εποχής του Αδριανού και των σπαραγμάτων της βυζαντινής περιόδου, συνέχιζε να είναι η επικρατέστερη για μια σειρά από λόγους, πρακτικούς και ιδεολογικούς. Ο κυρίαρχος λόγος ήταν η ανάγκη για την εξαρχής συγκρότηση μιας ενιαίας, εύληπτης και ευδιάκριτης ιστορικής αφήγησης με επιδίωξη τη σφυρηλάτηση μιας συσπειρωτικής ιδεολογίας. Η νέα εθνική ταυτότητα σύμφωνα με τις αντιλήψεις του 19ου αιώνα δεν εξασφάλιζε ευρυχωρία για τις παρεκκλίνουσες προσεγγίσεις, για όσες δηλαδή διατάρασσαν και υπονόμευαν την ισχύ του εθνικού ιδρυτικού μύθου.

Η νεότερη Αθήνα ως δημιουργημα του 19ου αιώνα βασίστηκε στα κυρίαρχα ιδεολογήματα της εποχής της. Πολλώ δε μάλλον που η πόλη είχε πλήρως καταστραφεί κατά την Ελληνική Επανάσταση. Τα ερείπια

των παλαιών Αθηνών επιτάχυναν την ανάγκη για μια παντελώς νέα, πρωτοποριακή και ενοποιητική ιδεολογία βασισμένη στην αρχή της προόδου και στη συγκολλητική ουσία ενός κοινού πεπρωμένου.

Η δική μας εποχή προσεγγίζει την αρχαιότητα, τους Μέσους Χρόνους, την οθωμανική περίοδο και την αναγέννηση της πόλης στους νεότερους χρόνους με ένα νέο πνεύμα που εντάσσει την αθηναϊκή περίπτωση στο κάρδο ενός διεθνούς πλαισίου. Η Αθήνα ως περίπτωση ιδιαίτερη αλλά και ως μέρος μιας διεθνούς γεωπολιτικής συνθήκης και συγκυρίας είναι ίσως ένα από τα πιο πρόσφορα παραδείγματα για την ανατροπή συμβατικών στερεοτύπων περί ταυτότητας και εξέλιξης. Ήδη, η νέα σκέψη πάνω στην πόλη ρηγματώνει μια σειρά από στερεότυπα για τους μεταβυζαντινούς χρόνους, για την οθωμανική εποχή, για τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Ακόμη και η Αθήνα της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης εξετάζεται με περισσότερο επεξεργασμένα ερμηνευτικά εργαλεία.

Μέσα σε αυτό το αναγεννητικό πνεύμα στον ευρύτερο κλάδο των Αθηναϊκών Σπουδών, η έρευνα του Ian Worthington για τη μετακλασική Αθήνα είναι μια πολύτιμη συνεισφορά για τη βαθύτερη κατανόηση της πόλης.

Νίκος Βατόπουλος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

* * *

ΑΥΤΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ αφορά μια μακρά περίοδο της ιστορίας της Αθήνας που θεωρείται συνήθως, αλλά λανθασμένα, περίοδος παρακμής και πτώσης μετά το μεγαλείο της κατά την κλασική περίοδο. Τότε η Αθήνα ήταν αυτοκρατορική δύναμη με θαυμαστό στόλο, είχε ισχυρή οικονομία, περφηφανή ιστορία, ανθούσα πνευματική, καλλιτεχνική και φιλολογική ζωή και οι Αθηναίοι ζούσαν υπό μια δημοκρατία η οποία τους καθιστούσε κυρίαρχους ως κράτος. Ο Περικλής ισχυριζόταν ότι η Αθήνα ήταν μια πόλη την οποία ήθελαν να μιμηθούν οι πάντες. Όμως το 338, όταν ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας επέβαλε την ηγεμονία του στην Ελλάδα, αυτή η ζωή άλλαξε για πάντα. Οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να υποστούν τη μακεδονική εξουσία για δύο σχεδόν αιώνες, μέχρι να επιβάλει την κυριαρχία της στην Ελλάδα η νέα δύναμη του μεσογειακού κόσμου, η Ρώμη.

Η συνηθισμένη άποψη για την Αθήνα υπό τη μακεδονική και τη ρωμαϊκή κυριαρχία είναι εκείνη μιας πόλης σκιά του προηγούμενου εαυτού της, με τη δημοκρατία της να έχει υποβαθμιστεί σε καρικατούρα, την οικονομία της να βρίσκεται σε παρακμή, τη στρατιωτική ικανότητά της να μην υπάρχει πια, και υπό τους Ρωμαίους αφέντες της να έχει μετατραπεί σε επαρχιακή πόλη. Όμως αυτή η υποβαθμισμένη εικόνα έρχεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Όπως θα καταδείξει το βιβλίο μου, η μεταγενέστερη Αθήνα απείχε πολύ από το να αποτελεί υστερόγραφο στην κλασική προκάτοχό της. Εξακολουθούσε να είναι μια ζωντανή πόλη που ασκούσε επιρροή, ο λαός της παρέμενε όπως πάντα ανθεκτικός, φθάνοντας στο σημείο ακόμη και να πολεμήσει εναντίον των Μακεδόνων και των Ρωμαίων κυρίαρχων, ενώ ο κλασικός εαυτός της επιβίωνε στη φιλολογία και τη σκέψη. Στην πραγματικότητα, ο πολιτισμός της προσέλκυε Ρωμαίους στην πόλη και τους παρακι-

νούσε να προσαρμόσουν πλευρές του ελληνισμού στις δικές τους πολιτισμικές και πολιτικές ανάγκες. Τόσο μεγάλη ήταν η φήμη της Αθήνας που ο αυτοκράτορας Αδριανός, όταν δημιούργησε μια συνομοσπονδία πόλεων στην ανατολή, όρισε την Αθήνα ως το κέντρο της, εκτοξεύοντας και πάλι τη φήμη της πόλης σε δυσθεώρητα ύψη.

Για να γράψω αυτό το βιβλίο χρειάστηκα περισσότερο χρόνο από ό,τι είχα προβλέψει λόγω ορισμένων γεγονότων, μερικά εκ των οποίων ήταν ευπρόσδεκτα και άλλα λιγότερο. Ευπρόσδεκτη ήταν η μετεγκατάστασή μου από το Μισούρι στο Σίδνεϊ το 2017, αλλαγή διαμονής χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, αλλά το γεγονός ότι βρέθηκα από μια πόλη 110.000 κατοίκων στην οποία είχα ζήσει για δεκαεννέα χρόνια σε μια πόλη με πέντε εκατομμύρια κατοίκους απαιτούσε κάποια προσπάθεια εγκλιματισμού. Μη ευπρόσδεκτο γεγονός ήταν ότι το 2018 έπαθα έμφραγμα και όταν επέστρεψα στη δουλειά έπρεπε να κάνω εγχείρηση χοληδόχου κύστης το 2019. Είμαι σίγουρος πως οι νέοι συνάδελφοί μου στο Πανεπιστήμιο Macquarie θα αναρωτιούνται: «Τι θα του συμβεί αυτή τη χρονιά;» Ελπίζω πως δε θα μου συμβεί τίποτα, αλλά, για να είμαι σίγουρος, σκέφτηκα πως θα ήταν καλύτερα να προχωρήσω και να τελειώσω το βιβλίο.

Θα πρέπει να ευχαριστήσω αρκετούς ανθρώπους για τη βοήθεια, την υπομονή και τη φιλία τους, οι οποίοι έκαναν καλύτερη την τελική εκδοχή του βιβλίου.

Ο πρώτος τον οποίο θέλω να ευχαριστήσω είναι ο Stefan Vranka, ο επιμελητής μου στο Oxford University Press· η νέα συνεργασία μαζί του ήταν όπως πάντα ευχάριστη. Είναι ικανός επιμελητής, πάντα υπομονετικός, πάντα διπλωματικός, με οξυδερκή και ακριβή πάντοτε σχόλια. Ευχαριστώ όλους στις εκδόσεις Oxford University Press, καθώς και τον Jeremy Toyne στο Newgen UK, ο οποίος βοήθησε το βιβλίο και εμένα σε όλη τη διάρκεια της παραγωγής.

Ευχαριστώ τον ανώνυμο σύμβουλο για τις εξαιρετικές παρατηρήσεις και προτάσεις του και γενικά για όλα όσα σας αρέσουν σε αυτό το βιβλίο.

Είμαι υπόχρεος στους ακαδημαϊκούς που παρείχαν γενναιόδωρα τον χρόνο τους για να διαβάσουν ένα προγενέστερο προσχέδιο αυτού του βιβλίου, να κάνουν ποικίλες παρατηρήσεις και να με σώσουν από κραυγαλέα λάθη τα οποία θα προτιμούσα να αποσιωπήσω: τον Nigel Kennell, τον Paul McKechnie, τον Joseph Roisman και τον Robin Waterfield.

Ο Arthur Keaveney μου έστειλε ένα αντίγραφο του άρθρου του για τον Σύλλα και τον Λούκουλο πριν να δημοσιευθεί στο *Arctos* και αντάλλαξε μαζί μου απόψεις για τη σχέση του Σύλλα με την Αθήνα. Του είμαι υπόχρεος για όλα αυτά.

Είμαι ευγνώμων στον Eric Csapo, ο οποίος μου έστειλε ένα αντίγραφο της εργασίας του για τον Λαχάρη και τον Μένανδρο.

Ευχαριστώ επίσης τον Arco den Heijer, ο οποίος μου έστειλε το κεφάλαιο για την ομιλία του Αποστόλου Παύλου στον Άρειο Πάγο από τη διδακτορική διατριβή του (Theologische Universiteit Kampen) για την απεικόνιση της δράσης του Αποστόλου Παύλου στις *Πράξεις των Αποστόλων*.

Τέλος, όπως πάντα, οφείλω τη μεγαλύτερη χάρη στην οικογένειά μου που ανέχεται όλα όσα κάνω, τουλάχιστον όσο έχει δωρεάν φαγητό και wi-fi.

Ian Worthington
Πανεπιστήμιο Macquarie
Φεβρουάριος 2020

ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΙΣ

- BNJ* *Brill's New Jacoby*, πολυάριθμοι αρχαίοι συγγραφείς με επιμέλεια σύγχρονων ειδημόνων, υπεύθυνος επιμέλειας Ian Worthington (Λέιντεν: 2003-)
- IG* *Inscriptiones Graecae*, πολλοί τόμοι με διάφορους επιμελητές (Βερολίνο: 1873-)
- ISE* *Iscrizioni storiche ellenistiche*, 2 τόμοι, επιμέλεια L. Moretti (Φλωρεντία: 1967-1975)
- SEG* *Supplementum Epigraphicum Graecum*, πολλοί τόμοι (Λέιντεν: 1923-)
- SIG³* *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, 4 τόμοι, επιμέλεια W. Dittenberger (Λιψία: 1915-1924)

ΑΘΗΝΑ: Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΟΛΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

* * *

«ΑΙΔ' ΕΙΣ' ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΟΥΧΙ ΘΗΣΕΩΣ ΠΟΛΙΣ» («ΑΥΤΗ ΕΙΝΑΙ Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΟΧΙ ΤΟΥ ΘΗΣΕΑ»)

ΟΤΑΝ ΣΚΕΦΤΟΜΑΣΤΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ, η εικόνα που έρχεται σταθερά στον νου μας είναι εκείνη της κλασικής πόλης: Αθηναίοι στρατιώτες να πολεμούν εναντίον των Περσών για την ελευθερία των Ελλήνων, μνημεία, όπως ο Παρθενώνας και το Ερέχθειο στην Ακρόπολη, τα οποία ομορφαίνουν τα πάντα γύρω τους, μια εκτεταμένη Αγορά γεμάτη ανθρώπους οι οποίοι κάνουν δουλειές, συζητούν τις τρέχουσες υποθέσεις και γενικά κουβεντιάζουν, πολίτες που συμμετέχουν στη δημοκρατία τους, μια ανθούσα πνευματική, καλλιτεχνική και λογοτεχνική ζωή, από τις παραστάσεις τραγωδιών και κωμωδιών μέχρι τις διδασκαλίες φιλοσόφων όπως ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, και σπουδαίοι ρήτορες όπως ο Περικλής και ο Δημοσθένης να βγάζουν λόγο στην Εκκλησία του Δήμου, όπου γίνονταν οι συζητήσεις και λαμβάνονταν οι αποφάσεις για την εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Η ζωή στηριζόταν στα ιδεώδη της ελευθερίας, της αυτονομίας και της δημοκρατίας, και τουλάχιστον τον 5ο αιώνα η Αθήνα ήταν αυτοκρατορική δύναμη που δεν την ξεπερνούσε καμιά άλλη στη Μεσόγειο.

Όμως το 338 για τους Αθηναίους και όλους τους Έλληνες της ηπειρωτικής χώρας αυτή η ζωή άλλαξε για πάντα. Εκείνη τη χρονιά ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας (βασιλεύσε από το 359 έως το 336) νίκησε έναν ελληνικό στρατό στη Χαιρώνεια της Βοιωτίας και επέβαλε τη μακεδονική ηγεμονία σε όλη την Ελλάδα. Πέρα από μερικές άκαρπες προσπά-

θεις να ανακτήσουν την ελευθερία τους, για περισσότερο από έναν αιώνα οι Έλληνες παρέμειναν υπό τη μακεδονική εξουσία μέχρις ότου μια νέα δύναμη του μεσογειακού κόσμου, η Ρώμη, προσάρτησε τη Μακεδονία και την Ελλάδα στην ταχέως διευρυνόμενη αυτοκρατορία της. Τελικά, η Αίγυπτος έμεινε το τελευταίο ανεξάρτητο βασίλειο στη Μεσόγειο, και όταν το 30 έπεσε στα χέρια της Ρώμης, οι Ρωμαίοι μπορούσαν να καυχούνται για την κυριαρχία τους στην ανατολή και τη δύση.

Ο Φίλιππος Β΄ δολοφονήθηκε το 336 και στον θρόνο τον διαδέχθηκε ο γιος του Αλέξανδρος Γ΄ («ο Μέγας»). Ο Αλέξανδρος πέθανε στη Βαβυλώνα το 323 αφού ανέτρεψε την Περσική Αυτοκρατορία και έφθασε μέχρι την Ινδία. Η περίοδος από τον θάνατό του (που έβαλε τέλος στην κλασική περίοδο) μέχρι τη ναυμαχία στο Άκτιο (την ήττα του Αντώνιου και της Κλεοπάτρας από τον Αγκρίππα) και την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους αποκαλείται «ελληνιστική». Ήταν η εποχή των μεγάλων βασιλείων της Συρίας των Σελευκιδών, της Αιγύπτου των Πτολεμαίων, της Ελλάδας των Αντιγονιδών και της Περγάμου των Ατταλιδών, η εποχή κατά την οποία η διείσδυση της δύσης στην ανατολή με τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου καρποφόρησε και επέτρεψε στους Έλληνες να αντιληφθούν πραγματικά ότι ο κόσμος ήταν πολύ μεγαλύτερος από τη Μεσόγειο, η περίοδος κατά την οποία η ελληνική γλώσσα και η ελληνική κουλτούρα διαδόθηκαν μέχρι την Ινδία και τα επιτεύγματα του νέου πνευματικού και επιστημονικού κέντρου του κόσμου συγκεντρώθηκαν στο Μουσείο και στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Όμως ποια ήταν η θέση της Αθήνας στον ελληνιστικό κόσμο; Τι γινόταν στην πόλη την περίοδο αυτή; Πόσο διαφορετική ήταν η Αθήνα πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά από το κλασικό παρελθόν της; Αυτό το βιβλίο ασχολείται με αυτά τα ερωτήματα.

Άλλοτε θεωρούνταν ότι η μάχη της Χαιρώνειας το 338 ήταν το τέλος της ελληνικής πόλης.¹ Είναι αλήθεια πως η Αθήνα ως πόλη γνώρισε τη δραματική παρακμή της στρατιωτικής και ναυτικής ισχύος της και, όπως η υπόλοιπη Ελλάδα, αντιμετώπισε σημαντικά οικονομικά προβλήματα. Υπό τη μακεδονική εξουσία, για να είναι κάποιος πολίτης της Αθήνας έπρεπε να διαθέτει ιδιοκτησία, με αποτέλεσμα την εκδίωξη πολλών πολιτών της. Οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να υποστούν περιόδους αυταρχικής εξουσίας και μακεδονική φρουρά τόσο στο λιμάνι του Πειραιά όσο και στην ίδια την πόλη απέναντι από την Ακρόπολη. Όταν η Ρώμη επέφερε την πτώση της Μακεδονίας στις αρχές του 2ου αιώνα, η Αθήνα υπέκυψε στη θέληση της Ρώμης υποτασσόμενη στον

Σύλλα, τον Ιούλιο Καίσαρα, τον Μάρκο Βρούτο και τον Μάρκο Αντώνιο (ο οποίος έζησε εκεί σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις), πριν να έρθει το τέλος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας με τη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 και ο Οκταβιανός (ο μελλοντικός αυτοκράτορας Αύγουστος) να επιβάλει τη σταθερότητα.

Αυτή την περίοδο, η ρωμαϊκή κυριαρχία στην Ελλάδα και η οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα, ιδίως υπό τον Αύγουστο και αργότερα (το πρώτο ήμισυ του 2ου μ.Χ. αιώνα) υπό τον Αδριανό απομάκρυνε ακόμη περισσότερο την Αθήνα από τη θέση του «σχολείου της Ελλάδας», όπως την αποκαλούσε περήφανα ο Περικλής στον *Επιτάφιο* το 430.² Οι Αθηναίοι γνώρισαν την ιδιοποίηση μεγάλου μέρους της δικής τους (και ελληνικής) κουλτούρας από τους Ρωμαίους, οι οποίοι την προσάρμοσαν στις δικές τους ανάγκες, και υπέστησαν, όπως όλη η Ελλάδα, την εκτεταμένη λεηλασία έργων τέχνης, τα οποία μεταφέρθηκαν στη Ρώμη για να εκτεθούν σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους.³ Πιθανώς το πιο ενοχλητικό για τους Αθηναίους, καθώς η πόλη τους «εκρωμαϊζόταν» όλο και περισσότερο, ήταν να βλέπουν την προστάτιδα θεά Αθηνά να μοιράζεται τη για αιώνες κατοικία της, την Ακρόπολη, με τη θεά Ρώμη, όταν η αυτοκρατορική λατρεία καθιερώθηκε στην πόλη.⁴ Ίσως η κυριαρχία της Ρώμης δεν είναι πουθενά αλλού τόσο εμφανής (κυριολεκτικά) όσο στην περίφημη Πύλη του Αδριανού, την οποία παρήγγειλαν οι Αθηναίοι το 132 μ.Χ. Και στις δύο πλευρές της Πύλης υπάρχει μια επιγραφή. Στη δυτική πλευρά «ΑΙΔ' ΕΙΣ' ΑΘΗΝΑΙ ΘΗΣΕΩΣ Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ» και στην ανατολική πλευρά «ΑΙΔ' ΕΙΣ' ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΟΥΧΙ ΘΗΣΕΩΣ ΠΟΛΙΣ» (βλ. Κεφάλαιο 15).

Η Αθήνα ήταν μεγάλη αυτοκρατορική δύναμη τον 5ο αιώνα και σε μικρότερο βαθμό τον 4ο αιώνα. Κατά την ελληνιστική περίοδο έμοιαζε με πόλη δεύτερης κατηγορίας. Όμως αυτή η υποβαθμισμένη εικόνα παρακμής και πτώσης –και περαιτέρω πτώσης– έρχεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Είναι το αποτέλεσμα της αρνητικής εικόνας την οποία δημιούργησε η εχθρότητα των αρχαίων πηγών, και ιδίως η τάση να συγκρίνεται η ελληνιστική με την κλασική Αθήνα σε πεδία όπως η δημοκρατική συμμετοχή, η στρατιωτική ισχύς, η υποταγή σε ξένες δυνάμεις, ακόμη και η λόγια ζωή.⁵ Οι δύο πόλεις ήταν πολύ διαφορετικές, σε τέτοιο βαθμό που, όταν τις συγκρίνουμε, το μόνο αναντίρρητο συμπέρασμα είναι ότι ήταν απλώς διαφορετικές.

Είναι αλήθεια πως κατά την κλασική περίοδο οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν αντιξοότητες, αλλά σύντομα ανέκαμψαν από αυτές, όπως για

παράδειγμα από τον καταστροφικό λοιμό που προκάλεσε τον θάνατο του ενός τετάρτου του πληθυσμού της πόλης στο τέλος του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού Πολέμου ή την καταστροφική ήττα στη Σικελία το 412, στην οποία αφανίστηκε σχεδόν ολόκληρος ο στόλος της Αθήνας και σκοτώθηκαν χιλιάδες στρατιώτες. Όμως μετά τη Χαιρώνεια η Αθήνα παρέμενε μια δύναμη την οποία οι άλλοι έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη, οι κάτοικοί της ήταν πάντα ανθεκτικοί, πολέμησαν εναντίον των Μακεδόνων όποτε μπόρεσαν και αργότερα συμπαράταχθηκαν με ξένους ηγεμόνες εναντίον της Ρώμης, πάντα με την ελπίδα να ανακτήσουν το πιο προσφιλές ιδανικό, την ελευθερία. Πολλοί θεσμοί της πόλης εξακολουθούσαν να λειτουργούν, ιδίως θρησκευτικοί και πολιτικοί, όπως εντυπωσιακές γιορτές και η *εφηβεία* (πρόγραμμα στρατιωτικής και πνευματικής εκπαίδευσης των αρρένων νέων), αν και με πιο περιορισμένο τρόπο. Οι μειωμένες χερσαίες δυνάμεις της πόλης και η έλλειψη του άλλοτε ισχυρού ναυτικού της καθιστούσαν ακόμη πιο αξιοσημείωτη τη θαρραλέα ανυπακοή των κατοίκων της στην καταπίεση.

Η αντοχή των Αθηναίων ήταν σταθερό γνώρισμα της ιστορίας τους κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, όταν δεν μπορούσαν πια να καυχιούνται για τον ισχυρό στρατό ή τον στόλο τους. Έτσι το 268, με υπερβολική αισιοδοξία, ένωσαν τις δυνάμεις τους με την Αίγυπτο και τη Σπάρτη για να αντιταχθούν στον Αντίγονο Β΄ της Μακεδονίας, αλλά επτά χρόνια αργότερα ηττήθηκαν ολοκληρωτικά. Το 229 ανέκτησαν την ανεξαρτησία τους, και μετά την αποχώρηση των μακεδονικών φρουρών ακολούθησαν πολιτική ουδετερότητας. Όμως ο πόλεμος εναντίον του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας μετά το 200 οδήγησε τους Αθηναίους να απευθύνουν έκκληση στη Ρώμη για βοήθεια. Στο εξής, το μέλλον των Αθηναίων συνδέθηκε με τη Ρώμη. Το 146 η Ρώμη προσάρτησε την Ελλάδα, αλλά η ευκαιρία να ανακτήσουν οι Αθηναίοι την ελευθερία τους εμφανίστηκε τη δεκαετία του 80, όταν συμπαράταχθηκαν με τον Μιθριδάτη ΣΤ΄ του Πόντου εναντίον της Ρώμης. Αυτή η απόφαση θα οδηγούσε στην πιο μαύρη ώρα των Αθηναίων, όταν το 86 ο Ρωμαίος στρατηγός Λεύκιος Κορνήλιος Σύλλας πολιόρκησε και λεηλάτησε την πόλη με τρομερές απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και καταστροφή πολλών κτιρίων.

Οι Αθηναίοι συνήλθαν, ενεπλάκησαν όμως στη διαδικασία πώσης της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Αφού καλωσόρισαν τον Πομπήιο και κατόπιν τον Καίσαρα, έδωσαν καταφύγιο στον Βρούτο μετά τη δολοφονία του Καίσαρα κατά τις Ειδούς του Μαρτίου το 44 και κατόπιν στον

Μάρκο Αντώνιο όταν νίκησε τον Βρούτο και τον Κάσσιο στη μάχη των Φιλίππων το 42. Ο Αντώνιος έμεινε στην Αθήνα, αλλά η σχέση του με την Κλεοπάτρα προκάλεσε την οργή του Οκταβιανού, έτσι μετά τη ναυμαχία στο Ακτιο η Αθήνα υποχρεώθηκε να υποδεχθεί τον Οκταβιανό (Αύγουστο) ως ηγεμόνα. Όμως ακόμη και τότε ο λαός της Αθήνας δεν πτοήθηκε. Όταν το 21 ο Αύγουστος επισκέφθηκε την πόλη, εξοργίστηκε από το γεγονός ότι διαφωνούντες είχαν αλείψει με αίμα το άγαλμα της Αθηνάς στην Ακρόπολη και το είχαν τοποθετήσει με το πρόσωπο προς δυσμάς, σαν η θεά να έβλεπε περιφρονητικά τη Ρώμη. Έναν αιώνα αργότερα, υπό τον Αδριανό, η φήμη της πόλης εκτοξεύτηκε και πάλι σε δυσθεώρητα ύψη.

Όπως έλεγε περιεκτικά ένας ακαδημαϊκός για την ελληνιστική περίοδο: «Η Αθήνα αρεσκόταν να θεωρεί ότι ήταν το κέντρο της μετριότητας, του πολιτισμού και της ανθρωπιάς σε έναν μη ορθολογικό μερικές φορές κόσμο». ⁶ Και πράγματι ήταν. Όπως θα δείξει το βιβλίο μου, η ελληνιστική Αθήνα κάθε άλλο παρά ένα υστερόγραφο στην κλασική προκάτοχό της ήταν. Η πλούσια και ποικίλη ιστορία της συνεχίστηκε, αν και χωρίς την ίδια πολιτική και στρατιωτική βαρύτητα, και, μολονότι αποτέλεσε αντικείμενο πολλών πρόσφατων μελετών, ζει ακόμη αδίκως στη σκιά της πιο διάσημης προκατόχου της. Επιπλέον, ο κλασικός εαυτός της εξακολουθούσε να ασκεί επιρροή στην πολιτική, τη φιλολογία και τη σκέψη κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ τα υπέρ και τα κατά της δημοκρατίας και των πολιτικών της εξακολουθούσαν να πυροδοτούν αντιπαραθέσεις. ⁷ Από τον 2ο αιώνα, το επιβλητικό πολιτισμικό και πνευματικό κύρος της, ιδίως στη φιλοσοφία και τη ρητορική, προσέλκυε όλο και περισσότερους Ρωμαίους στην πόλη, μερικούς για να την επισκεφθούν και άλλους για σπουδές. Όπως έχει ειπωθεί σωστά: «Το αρχαίο μεγαλείο της Αθήνας εξακολουθούσε να ζει σε μεγάλο βαθμό μέσα από τον θαυμασμό των ευεργετών και των επισκεπτών της». ⁸ Επομένως, η ελληνιστική πόλη εξακολουθούσε να λάμπει, αλλά όχι με τον ίδιο τρόπο με την κλασική πόλη.

Αυτό το βιβλίο δεν τελειώνει με τη συνήθως αποδεκτή καταληκτική ημερομηνία της ελληνιστικής περιόδου, αλλά το 132 μ.Χ. με τον Αδριανό. Ο λόγος συσχετίζεται με τη σύγχρονη κατασκευή του «ελληνιστικού» και με το τι σήμαινε πραγματικά για την Αθήνα –ή εν προκειμένω για την Ελλάδα– η ναυμαχία του Ακτίου και η προσάρτηση της Αιγύπτου από τη Ρώμη. Η περιοδολόγηση (η διαίρεση του ιστορικού χρόνου σε περιόδους που στην καθεμία δίνεται μια ονομασία) είναι δίκιο-

πο μαχαίρι. Ενώ μας παρέχει με βολικό τρόπο περιόδους και ονομασίες για τη μελέτη, η αρχή και το τέλος μιας περιόδου δε σηματοδοτούν αναγκαστικά την αρχή και το τέλος διαφόρων πραγμάτων, αλλά μάλλον την αλλαγή στην εξέλιξή τους.⁹ Έτσι, οι χρονολογήσεις της αρχαϊκής (750-478), της κλασικής (478-323) και της ελληνιστικής (323-30) εποχής μοιάζουν λογικές, αλλά είναι αυθαίρετες. Για παράδειγμα, γιατί θα πρέπει οι Περσικοί Πόλεμοι (490-478) να είναι το τέλος της αρχαϊκής και όχι η απαρχή της κλασικής εποχής (της οποίας η χρονολόγηση θα άρχιζε το 490); Οι Έλληνες δεν είχαν αυτούς τους όρους, και μάλιστα ένας ιστορικός χρονολογεί την κλασική Αθήνα από το 322 ως το 230.¹⁰

«Η περιοδολόγηση είναι επίσης χαρακτηρισμός».¹¹ Από αυτή την άποψη μπορούμε να αμφισβητήσουμε τη χρονολόγηση της αρχής και του τέλους της «ελληνιστικής περιόδου».¹² Τον όρο επινόησε το 1836 ο Γερμανός ιστορικός Johann Gustav Droysen, ο οποίος θεωρούσε ότι η εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας –ο ελληνισμός– καθόριζε τους τρεις αιώνες μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου μέχρι τη ρωμαϊκή εξουσία στην ανατολή. Όμως αυτή η ερμηνεία αρνείται άλλα γνωρίσματα που μπορεί να θεωρηθούν εξίσου καθοριστικά, για να μην αναφέρουμε την επιρροή που άσκησε ο ελληνισμός στη ρωμαϊκή κουλτούρα και μάθηση.¹³ Αυτή η χρονολόγηση του τέλους συνεπάγεται ότι κατά κάποιον τρόπο η ιστορία τελείωσε τότε. Δεν τελείωσε, αλλά απλώς άλλαξε. Η διάδοση του ελληνισμού συνεχίστηκε, επηρεάζοντας τη Ρώμη, και το πολιτισμικό κύρος της Αθήνας παρακίνησε τον Αδριανό να κάνει την Αθήνα το κέντρο μιας νέας συνομοσπονδίας ελληνικών πόλεων στην ανατολή, η οποία αποκαλούνταν το Πανελλήνιον.

Τα έτη 31 και 30 ήταν εμφανώς σημαντικά για τη Ρώμη, αλλά λιγότερο για τους Έλληνες, παρότι στη συνέχεια θα υπέφεραν από την οικονομική κάμψη. Όμως, με όρους κυριαρχίας, το 31 οι Έλληνες υπάγονταν ήδη στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία για περισσότερο από έναν αιώνα, και το μόνο νέο στοιχείο που απέρρεε από τη ναυμαχία του Ακτίου ήταν ο νέος αφέντης, ο Οκταβιανός, ο οποίος απλώς ήταν ο επόμενος στη διαδοχή των Ρωμαίων ηγεμόνων από τον Καίσαρα και πιο πρόσφατα τον Αντώνιο. Το 31 δεν επιβλήθηκε κάποιο νέο πολίτευμα στην πόλη, δεν περιορίστηκε οποιαδήποτε δημοκρατική λειτουργία της και δεν υπήρξαν νέοι φόροι. Μετά το Άκτιο, ο Οκταβιανός πήγε στην Αθήνα και έδωσε σιτάρι στον λαό που το είχε μεγάλη ανάγκη. Από αυτή την άποψη, ο Οκταβιανός συνέχιζε μια παράδοση. Ο Καίσαρας είχε συγχωρέσει τους Αθηναίους για την υποστήριξή τους στον Πομπήιο και ο

Αντώνιος για την υποστήριξή τους στον Βρούτο, ενώ και οι δύο είχαν προσφέρει δώρα στην πόλη. Επομένως, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι οι Αθηναίοι (ή οι Έλληνες) θεώρησαν τις πράξεις του Οκταβιανού και την πτώση της Αιγύπτου στα χέρια της Ρώμης έναν χρόνο αργότερα ως κάτι ιδιαίτερο ή ως το τέλος μιας περιόδου για τους ίδιους.

Πράγματι, και παλιότεροι ιστορικοί είχαν διαφορετικές απόψεις για το τέλος της ελληνιστικής περιόδου. Όλοι συμφωνούσαν ότι αυτή άρχισε με τον θάνατο του Αλεξάνδρου, που πραγματικά σήμαινε μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία. Όμως τόσο ο W. S. Ferguson το 1911 (σε ένα βιβλίο με τον τίτλο *Ελληνιστική Αθήνα: ιστορικό δοκίμιο*) όσο και η C. Mossé το 1973 (η οποία τιτλοφορεί το βιβλίο της *Η Αθήνα σε παρακμή*, 404-86) θεωρούν πως η δήωση της Αθήνας από τον Σύλλα το 86 σηματοδοτεί το τέλος αυτής της περιόδου.¹⁴ Αυτή η καταστροφή της Αθήνας ήταν σίγουρα πολύ σημαντικό γεγονός, αλλά δεν εγκαινίασε μια νέα εποχή, αφού τόσο το 86 όσο και το 31 υπήρχε ήδη και συνεχίστηκε η ρωμαϊκή εξουσία. Κατόπιν, το 1982 εκδόθηκε το έργο του C. Habicht *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit* (*Μελέτη για την ιστορία της Αθήνας την ελληνιστική εποχή*) και το 1995 το εντυπωσιακό έργο του Athen. *Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit* (*Αθήνα: Η ιστορία της πόλης την ελληνιστική εποχή*, που στα αγγλικά εκδόθηκε το 1997 με τον τίτλο *Athens: From Alexander to Antony*), στο οποίο ο Habicht συνεχίζει την ιστορία της περιόδου μέχρι τον θάνατο του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας.¹⁵ Χρησιμοποίησα την αγγλική μετάφραση επειδή περιλαμβάνει μερικές μικρές τροποποιήσεις (εδώ θέλω να πω ότι το χρέος μου στο έργο του Χάμπιχτ είναι τεράστιο, όπως θα φανεί στις περισσότερες σελίδες που ακολουθούν).¹⁶ Ακόμη πιο πρόσφατα, το έργο του A. Chaniotis *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian* (*Η εποχή των κατακτήσεων: ο ελληνικός κόσμος από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό*, 2018), ευρύτερη πραγματεία της περιόδου (χωρίς κάποιο ξεχωριστό κεφάλαιο για την Αθήνα), σωστά παρουσιάζει μια «μακρά» ελληνιστική εποχή.

Κατά τη γνώμη μου, η επιγραφή στην Πύλη του Αδριανού λέει πολλά για τη χρονολογία που σηματοδοτεί το τέλος της ελληνιστικής εποχής. Η ρωμαϊκή εξουσία συνεχίστηκε για πολύ καιρό μετά τον Αδριανό, αλλά την ιστορία της ελληνιστικής Αθήνας δεν την καθόρισε απλώς η επιβολή της ξένης εξουσίας, αλλά οι αλλαγές στο τοπίο της πόλης. Οι ηγεμόνες της ελληνιστικής εποχής χρηματοδότησαν την οικοδόμηση κτιρίων στην Αθήνα (η Στοά του Απτάλου της Περγάμου στην Αγορά εί-

ναί ίσως το διασημότερο κτίριο), αλλά πρόθεσή τους ήταν να κοσμήσουν την πόλη και να κερδίσουν τιμές ως ευεργέτες χωρίς να καταλάβουν την πόλη. Όμως οι Ρωμαίοι κατέκτησαν την Αθήνα, και τα οικοδομήματα που έχτισαν, ιδίως χάρη στο μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα του Αδριανού, έβαλαν περαιτέρω τη σφραγίδα τους στην πόλη. Ο Αδριανός επέλεξε ποια οικοδομήματα θα κατασκευάζονταν, τον χώρο όπου θα κατασκευάζονταν και τους λόγους της κατασκευής τους. Εκείνη την περίοδο η Αθήνα είχε γίνει σχεδόν μια επαρχιακή πόλη πριν να ξαναζωντανέψει κατά τη μεταγενέστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η Πύλη του Αδριανού είναι ένα ταιριαστό αποκορύφωμα μιας περιόδου της αθηναϊκής ιστορίας την οποία θα πρέπει να θεωρούμε ενιαία από την ηγεμονία των Μακεδόνων μέχρι τον Αδριανό.

Σε κάθε περίπτωση, ποικίλες εξελίξεις και ιδίως η πληθώρα των δημοσιεύσεων τα τελευταία χρόνια απαιτούν μια νέα πραγμάτευση της ελληνιστικής Αθήνας (αφού ο όρος «ελληνιστική» διατηρείται παρά τους περιορισμούς του, τον χρησιμοποιώ για λόγους ευκολίας σε αυτό το βιβλίο). Η πρόσφατη και πολύ αναγκαία έκδοση των επιγραφών που αφορούν ψηφίσματα και νόμους της πόλης μάς παρέχει νέες γνώσεις για τη χρονολόγηση (πολύπλοκο και αμφιλεγόμενο ζήτημα) και τα γεγονότα. Μέχρι τώρα έχουν εκδοθεί τρεις τόμοι, οι οποίοι καλύπτουν τις περιόδους από το 352/1 μέχρι το 322/1 (λίγο πριν από την περίοδο με την οποία ασχολείται αυτό το βιβλίο), από το 300/299 μέχρι το 230/29 και από το 229/8 μέχρι το 168/7.¹⁷ Νέες ερμηνείες των τεκμηρίων που έχουν διασωθεί βοηθούν επίσης να φωτίσουμε τις δραστηριότητες και ίσως τις στάσεις των ανθρώπων, αυξάνοντας τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι όλο και λιγότερες φιλολογικές πηγές αυτής της περιόδου. Η εικόνα της Αθήνας στις σελίδες που ακολουθούν είναι η εικόνα μιας ζωντανής πόλης, η οποία έχαιρε σεβασμού στον ελληνικό κόσμο και στη Ρώμη. Σίγουρα η πόλη είχε γνωρίσει ανοδικές και καθοδικές φάσεις, αλλά οι κάτοικοί της ήταν πάντα γεμάτοι ζωντάνια, παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν, και η ελληνική κουλτούρα, συστατικό της οποίας ήταν η Αθήνα, εξακολουθούσε να σαγηνεύει.

Η αφήγησή μου βασίζεται στην πολιτική και στρατιωτική ιστορία της Αθήνας και στις αλληλεπιδράσεις της πόλης με άλλους Έλληνες, με τις ποικίλες άρχουσες δυνάμεις της ελληνιστικής περιόδου και με τη Ρώμη. Προσπαθώντας να χωρέσω μισή χιλιετία ιστορίας σε ένα βιβλίο, μπορώ να δώσω μόνο μια επισκόπηση της ελληνιστικής ιστορίας και των σημαντικότερων θεσμικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και θρη-

σκευτικών πλευρών της πόλης. Οι αναγνώστες που επιθυμούν να μάθουν περισσότερα θα πρέπει να συμβουλευτούν τα έργα που παραθέτω στις σημειώσεις.

Οι ημερομηνίες και οι αναφορές στους αιώνες χωρίς άλλη υπόδειξη αφορούν την προ Χριστού περίοδο.

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (478-323), η Αθήνα ήταν η ηγετική πόλη της Ελλάδας από πολιτική, πνευματική, πολιτιστική, οικονομική και στρατιωτική άποψη (καυχιόταν πως είχε τον μεγαλύτερο στόλο στην ανατολική Μεσόγειο). Όμως το μεσουράνημα της αθηναϊκής επιρροής τελείωσε απότομα το 338 στη μάχη της Χαιρώνειας στη Βοιωτία. Εκεί ο Μακεδόνας βασιλιάς Φίλιππος Β΄, πατέρας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, νίκησε έναν συνασπισμό ελληνικών πόλεων υπό την ηγεσία της Αθήνας και της Θήβας και προσάρτησε την Ελλάδα στην ταχέως επεκτεινόμενη Μακεδονική Αυτοκρατορία. Έτσι άρχισε μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία, την οποία οι Αθηναίοι, για παράδειγμα, δε θα μπορούσαν να προβλέψουν δεδομένου ότι η κατάσταση της Μακεδονίας πριν από τον Φίλιππο Β΄ ήταν κακή και η πόλη τους κυριαρχούσε στον ελληνικό κόσμο. Ήταν φυσικό να μην αποδεχθούν οι Έλληνες αυτή την αλλαγή και να προσπαθήσουν να την ανατρέψουν. Για να κατανοήσουμε τη στάση της Αθήνας απέναντι στη Μακεδονία (και αργότερα απέναντι στη Ρώμη), για να μην αναφέρουμε το πώς η Μακεδονία έγινε τόσο ισχυρή χάρη στον Φίλιππο, πρέπει να αρχίσουμε φωτίζοντας τα τελευταία χρόνια της ελληνικής αυτονομίας και το τι έχασαν πόλεις όπως η Αθήνα.

«Γενικόν της Ελλάδος σχολείον»

Το 430 ο Περικλής εκφώνησε ενώπιον των συγκεντρωμένων Αθηναίων τον *Επιτάφιο* για εκείνους που είχαν σκοτωθεί στη διάρκεια του πρώ-

του έτους του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404). Η Αθήνα ήταν η μόνη πόλη στην Ελλάδα όπου εκφωνούνταν τιμητική ομιλία για όσους είχαν δώσει τη ζωή τους πολεμώντας για την ελευθερία της πόλης τους, και όλοι οι πολίτες, οι μέτοικοι και οι επισκέπτες έπρεπε να συγκεντρωθούν στο καθορισμένο σημείο της Αγοράς για να ακούσουν αυτή την ομιλία. Στην ομιλία του, ο Περικλής αναφέρθηκε στην Αθήνα ως «υπόδειγμα» στον ελληνικό κόσμο, ιδίως για τη δημοκρατία της, την οποία είχαν υιοθετήσει πολλές άλλες πόλεις. Αφού εξύμνησε τις αρετές, τη φήμη, τους πόρους και την ένδοξη ιστορία της, ο Περικλής ισχυρίστηκε ότι «το σύνολον της πόλεως είναι γενικόν της Ελλάδος σχολεϊόν». ¹ Όπως ήταν φυσικό για *επιτάφιο*, αφού στόχος του ήταν να αποτελέσει φόρο τιμής για τους νεκρούς και να εκθειάσει τις δόξες της πόλης, τη δημοκρατία της και τα κατορθώματα των προγόνων, η ομιλία του Περικλή είχε έντονο ρητορικό χαρακτήρα, αλλά λίγοι θα μπορούσαν να ισχυριστούν (τότε και τώρα) ότι τα όσα είπε ο Περικλής στην ομιλία του δεν αντιστοιχούσαν στη θέση της Αθήνας εκείνη την περίοδο. Η αυτοκρατορία της κατά τον 5ο αιώνα, η Συμμαχία της Δήλου, μπορούσε να κανχιέται ότι είχε συμμάχους που μετριούνταν σε εκατοντάδες σε όλη τη Μεσόγειο και της απέφερε σημαντικά έσοδα. Στην πραγματικότητα, τον 5ο αιώνα η Αθήνα ήταν μία από τις πλουσιότερες πόλεις στη Μεσόγειο, ήταν γεμάτη μεγαλοπρεπείς ναούς και μνημεία και οι πολίτες της απολάμβαναν λαμπρές θρησκευτικές γιορτές, οι οποίες περιλάμβαναν ποιητικούς, θεατρικούς και αθλητικούς αγώνες. Για να το πούμε απλά, ήταν το πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο του ελληνικού κόσμου. Για παράδειγμα, εδώ έζησαν και εργάστηκαν ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, όπως και οι μεγάλοι τραγωδοί Αισχύλος, Σοφοκλής και Ευριπίδης, μαζί με αριστοτέχνες της κωμωδίας όπως ο Αριστοφάνης, καθώς και εξαιρετικοί γλύπτες, όπως ο Φειδίας και ο Πραξιτέλης (το γιγαντιαίο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου, του Φειδία, στον Παρθενώνα ήταν ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου), ενώ κλάδοι όπως οι αγορεύσεις και η ρητορική είχαν τυποποιηθεί και προσαρμοστεί στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

Η άνοδος της Αθήνας ως αυτοκρατορικής δύναμης ανάγεται στο τέλος των Περσικών Πολέμων (490-479), στους οποίους η πόλη έπαιξε βασικό ρόλο για την ήττα του τεράστιου στρατού του μεγάλου βασιλιά Ξέρξη. ² Η Αθήνα διέπρεψε περισσότερο στη θάλασσα παρά στις χερσαίες μάχες. Το 480, ενώ οι Πέρσες νίκησαν στην περίφημη μάχη των Θερμοπυλών τους «300 Σπαρτιάτες», ο Αθηναίος στρατηγός Θεμιστο-

κλής νίκησε το περσικό ναυτικό στο Αρτεμίσιο (κοντά στο βόρειο άκρο της Εύβοιας) και κατόπιν στη Σαλαμίνα, υποχρεώνοντας τον Ξέρξη να διαφύγει πίσω στην Περσία. Τα κατάλοιπα του στρατού του Ξέρξη ηττήθηκαν στις Πλαταιές (στη Βοιωτία) το επόμενο έτος, κυρίως χάρη στον στρατό της Σπάρτης. Λόγω του ρόλου που έπαιξαν για την προστασία της Ελλάδας και της ναυτικής δύναμής τους, το 478 οι Αθηναίοι συγκρότησαν μια αντιπερσική συνομοσπονδία, τη Συμμαχία της Δήλου, η οποία προσέδλωσε συμμάχους απ' όλη τη Μεσόγειο. Η Συμμαχία αναπτύχθηκε γρήγορα σε αυτοκρατορία και, καθώς κάθε σύμμαχος πλήρωνε ετήσιο φόρο υποτελείας σε χρήμα ή σε πλοία, η Αθήνα έγινε σύντομα ισχυρή και πλούσια. Κατόπιν, το 462 ένας Αθηναίος, ο Εφιάλτης, εισήγαγε τη ριζοσπαστική δημοκρατία, η οποία καθιστούσε τον λαό κυρίαρχο στο κράτος (θα συζητήσουμε αυτό το θέμα στο Κεφάλαιο 3). Εκτός από τις δύο σύντομες περιόδους ολιγαρχίας (η μία διήρκεσε μόλις μερικούς μήνες το 411, ενώ η άλλη διήρκεσε λίγο περισσότερο, από το 404 μέχρι το 403), η ριζοσπαστική δημοκρατία διατηρήθηκε μέχρι την κατάργησή της από τη Μακεδονία το 322 (βλ. στη συνέχεια).

Όμως η αυξανόμενη επιρροή των Αθηναίων στην Ελλάδα μετά τους Περσικούς Πολέμους δεν άρεσε στους Σπαρτιάτες (οι οποίοι ήταν επικεφαλής της δικής τους Πελοποννησιακής Συμμαχίας) και οδήγησε τελικά στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ο οποίος διήρκεσε από το 431 έως το 404.³ Παρά τους πόρους που διέθετε η Αθήνα όταν άρχισαν οι εχθροπραξίες και παρά κάποιες στρατιωτικές επιτυχίες της στη διάρκεια του πολέμου, νίκησαν οι Σπαρτιάτες. Η Συμμαχία της Δήλου διαλύθηκε και στην Αθήνα εγκαθιδρύθηκε μια φιλοσπαρτιατική ολιγαρχία, το καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων. Ωστόσο, η Σπάρτη δεν μπόρεσε να καθυποτάξει την Αθήνα για πολύ καιρό. Οι ανηλεείς Τριάκοντα Τύρανοι ανατράπηκαν το 403, η δημοκρατία αποκαταστάθηκε και το 378 οι Αθηναίοι συγκρότησαν μια νέα συμμαχία, τη Δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία, της οποίας το καταστατικό έχει διασωθεί.⁴

Μολονότι η νέα συμμαχία ήταν κατώτερης κλίμακας από τη Συμμαχία της Δήλου, έχοντας ίσως εξήντα συμμάχους στο απόγειό της, μπορούμε να τη θεωρήσουμε ως μια αυτοκρατορία του 4ου αιώνα.⁵ Όμως οι πρακτικές εκμετάλλευσης των Αθηναίων οδήγησαν στην εξέγερση των συμμάχων το 356, η οποία τελείωσε το επόμενο έτος με την ήττα και την καταστροφή της Αθήνας. Η συμμαχία εξακολούθησε να υπάρχει ως σκιά του πρώην εαυτού της, αλλά, χάρη στις πολιτικές ηγετών όπως ο Εύβουλος και ο Λυκούργος, οι Αθηναίοι αποκατέστησαν την

οικονομία τους, και στα μέσα του 4ου αιώνα η Αθήνα ήταν και πάλι η κυρίαρχη πόλη στην Ελλάδα. Ωστόσο, αν οι Αθηναίοι πίστευαν ότι είχε αποκατασταθεί το status quo που υπήρχε πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ο Φίλιππος Β΄ τους αφύπνισε απότομα. Αφού το βασίλειό του θα κυριαρχούσε στην Ελλάδα μέχρι τον 2ο αιώνα, ας στραφούμε τώρα στην ιστορία αυτού του βασιλείου και στη μετατροπή του σε υπερδύναμη.

Ο Φίλιππος Β΄ και η μακεδονική ηγεμονία

Η Μακεδονία βρίσκεται βορείως του επιβλητικού όρους Όλυμπος με ύψος 2.918 μέτρα, του ψηλότερου βουνού της Ελλάδας.⁶ Η αρχική πρωτεύουσα της Μακεδονίας ήταν οι Αιγές (Βεργίνα), αλλά το 399 ο βασιλιάς Αρχέλαος καθιέρωσε μια νέα πρωτεύουσα στην Πέλλα, μια ανεμοδαρμένη και οχυρωμένη πόλη βορειοδυτικά του Θερμαϊκού Κόλπου επί ενός παραποτάμου του ποταμού Λουδία, με πανοραμική θέα στην πεδιάδα, στη λίμνη Λουδία και στα βουνά πίσω από αυτή.⁷ Ο Αρχέλαος έκανε αυτή την αλλαγή πρωτεύουσας για να διευκολύνει το εμπόριο, επειδή στην αρχαιότητα η Πέλλα ήταν παράκτια. Σήμερα, λόγω προσχώσεων επί αιώνες, η Πέλλα απέχει από την ακτή περίπου 35 χιλιομέτρα. Ωστόσο, οι Αιγές εξακολούθησαν να είναι ο τόπος των βασιλικών γάμων και ταφών.

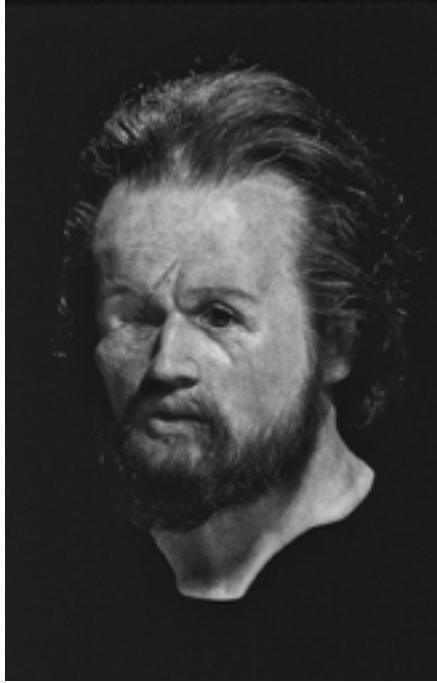
Οι Μακεδόνες ήταν ελληνόφωνοι και η κοινωνία τους σκληραγωγημένη, παρόμοια με την κοινωνία του Ομήρου ή της Σπάρτης (τα αγόρια, ακόμη και τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, μάθαιναν από μικρή ηλικία να πολεμούν, να ιππεύουν και να κυνηγούν αγριόχοιρους, αλεπούδες, πουλιά, ακόμη και λιοντάρια). Όμως υπήρχαν ξεκάθαρες κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στους Μακεδόνες και τους Έλληνες νοτίως του Ολύμπου. Κατ' αρχάς στους Μακεδόνες, ή τουλάχιστον στους βασιλείς τους, ίσχυε η πολυγαμία, καθώς οι γάμοι γίνονταν συχνά για πολιτικούς λόγους, κάτι που συνεχίστηκε με τους επιγόνους της ελληνιστικής περιόδου. Επίσης, σε διαφορά με τους Έλληνες ομολόγους τους, οι Μακεδόνες έπιναν το κρασί τους *άκρατο* και όχι νερωμένο (*κεκραμένο*). Έτσι, ένα ελληνικό συμπόσιο διέφερε πολύ από ένα μακεδονικό, στο οποίο οι άνδρες ήταν μεθυσμένοι «ήδη από τον πρώτο γύρο», και έντονες αντιπαραθέσεις υπό την επήρεια του κρασιού μπορούσαν να οδηγήσουν σε βίαιες συγκρούσεις.⁸

Όμως δε θα πρέπει να δημιουργήσουμε λανθασμένη εντύπωση για αυτή τη σκληραγωγημένη κοινωνία με κλίση στο ποτό. Οι Μακεδόνες τεχνίτες παρήγαν τεχνουργήματα εκπληκτικής ομορφιάς, έργα από χρυσό, άργυρο και ορείχαλκο, ζωγραφιές σε τάφους, κοσμήματα και ιδίως ψηφιδωτά.⁹ Μερικοί βασιλείς ήταν ξεκάθαρα διανοούμενοι και η αυλή τους περιλάμβανε καλλιεργημένους ανθρώπους. Για παράδειγμα, ο Αρχέλαος (βασίλευσε από το 413 έως το 399) είχε προσκαλέσει τον Σωκράτη και τους Αθηναίους δραματουργούς Αγάθωνα και Ευριπίδη να εγκατασταθούν στην Πέλλα, ο Περδίκκας Γ΄ (β. 368-359) ήταν πάτρωνας της Ακαδημίας του Πλάτωνα, ο Φίλιππος Β΄ είχε πνευματικές σχέσεις με τον Αθηναίο ρήτορα Ισοκράτη και με τον Σπεύσιππο (τον διάδοχο του Πλάτωνα στην Ακαδημία), και είναι γνωστό ότι προσέλαβε τον Αριστοτέλη ως δάσκαλο του γιου του Αλεξάνδρου, ενώ ο Αντίγονος Β΄ Γονατάς (β. 277-239) σπούδασε υπό τον Ζήνωνα (τον ιδρυτή του στωικισμού) στην Αθήνα.

Το 359 οι Ιλλυριοί που εισέβαλαν από τη βορειοδυτική περιοχή της Μακεδονίας σκότωσαν στη μάχη τον Περδίκκα Γ΄ και τέσσερις χιλιάδες στρατιώτες. Τότε οι Παίονες (που βρίσκονταν βορείως του βασιλείου) ετοιμάστηκαν να εισβάλουν, ενώ οι Αθηναίοι και ο βασιλιάς της δυτικής Θράκης (στα ανατολικά σύνορα της Μακεδονίας) υποστήριξαν τους διεκδικητές του θρόνου. Ο Αμύντας, γιος και διάδοχος του Περδίκκα, ήταν ανήλικος, όμως, αντί να διοριστεί αντιβασιλιάς μέχρι την ενηλικίωση του Αμύντα, ο λαός εξέλεξε με επευφημίες ως βασιλιά τον Φίλιππο, τον αδελφό του νεκρού βασιλιά (και θείο του Αμύντα) (Εικόνα 1.1).

Η απόφασή τους ήταν ορόσημο στην ιστορία της Μακεδονίας. Στη διάρκεια της αξιοσημείωτης βασιλείας του επί είκοσι τρία έτη, ο Φίλιππος μετέτρεψε το βασίλειο σε αυτοκρατορική δύναμη χάρη σε μια εκπληκτική και ευφυή πολιτική εξαπάτησης, διπλωματίας και στρατιωτικής ισχύος.¹⁰ Ο Φίλιππος χρειάστηκε μόλις τέσσερις μήνες για να εξουδετερώσει τις τέσσερις άμεσες απειλές εναντίον του βασιλείου του, συνέχισε με την εξασφάλιση των συνόρων του για πρώτη φορά και κατόπιν επέκτεινε το βασίλειό του προς όλες τις κατευθύνσεις. Όταν πέθανε το 336, η έκταση της Μακεδονίας ήταν διπλάσια και ο πληθυσμός της είχε ανέλθει σε 500.000. Είχε εφαρμόσει επίσης μια φιλόδοξη οικονομική πολιτική εκμεταλλευόμενος φυσικούς πόρους, όπως ορυχεία, με τρόπο που δεν το είχε πράξει κανείς προηγουμένως, μετατρέποντας το βασίλειό του σε μεγάλη οικονομική δύναμη.

ΕΙΚΟΝΑ 1.1 Αναπαράσταση του προσώπου του Φιλίππου Β'. Ευγενής παραχώρηση της Whitworth Art Gallery, Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ.

Ο Φίλιππος επέφερε επίσης επαναστατικές αλλαγές στον στρατό, μετατρέποντάς τον από αδύναμο σώμα των επιστρατευμένων κατοίκων του βασιλείου σε επαγγελματική μάχιμη δύναμη, η οποία αμειβόταν σε τακτική βάση και στην οποία ίσχυε η επαγγελματική ανέλιξη. Νέες τακτικές, όπως η επίθεση του ιππικού εναντίον του εχθρού πριν από την επίθεση του πεζικού (το αντίθετο του τρόπου διεξαγωγής του πολέμου από τους Έλληνες), και νέα όπλα, στα οποία περιλαμβάνονταν η φονική σάρισα, μήκους περίπου πέντε μέτρων, κατασκευασμένη από σκληρό ξύλο κρανιάς, με σιδερένια αιχμή μήκους τριάντα εκατοστών, κατέστησαν τον στρατό του Φιλίππου ανίκητο. Τον στρατό που δημιούργησε ο Φίλιππος τον πήρε μαζί του ο Αλέξανδρος στην Ασία και χάρη σε αυτόν νίκησε σε επικές μάχες και πολιορκίες. Ο στρατός των Αντιγονιδών βασιλέων είχε ως πρότυπο τον στρατό του Φιλίππου σχεδόν για 150 χρόνια, μέχρι την τελική ήττα του σε μάχη από τις ρωμαϊκές λεγεώνες το 197 (σ. 175). Όμως τριάντα χρόνια αργότερα, στη μάχη της Πύδ-

νας το 168, ο Ρωμαίος στρατηγός Αιμίλιος Παύλος παρατήρησε ότι ποτέ του δεν είχε φοβηθεί τόσο πολύ όσο όταν βρέθηκε αντιμέτωπος με τη μακεδονική φάλαγγα σε διάπαξη μάχης (σ. 186).

Ο βασιλιάς της Μακεδονίας ήταν απόλυτος άρχοντας. Χειριζόταν όλα τα ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και ήταν επίσης ο διοικητής του στρατού και ο αρχιερέας του κράτους.¹¹ Η εξουσία αυτού του είδους ήταν ο σημαντικότερος σύμμαχος του Φιλίππου, επειδή του επέτρεπε να κινείται όπως έκρινε αναγκαίο και να αποφασίζει την πολιτική του, σε αντίθεση με τις πόλεις (πόλεις-κράτη) της Ελλάδας με τη βραδυκίνητη δημοκρατία τους.¹² Κατά την ελληνιστική περίοδο, οι Αντιγονίδες ηγεμόνες της Ελλάδας δε διέφεραν από τον Φίλιππο ως προς την ταχύτητα και την αποφασιστικότητα των κινήσεών τους.¹³

Οι μεγαλύτεροι εχθροί του Φιλίππου ήταν οι Αθηναίοι, οι οποίοι τη δεκαετία του 340 ακολούθησαν την αντιμακεδονική πολιτική του Δημοσθένη, του σημαντικότερου ρήτορα της Ελλάδας, ο οποίος συχνά θεωρείται ο μεγαλύτερος πατριώτης της (βλ. Εικόνα 5.1, σ. 131).¹⁴ Από το 357 έως το 346, και ενώ ο Φίλιππος διεύρυνε το βασίλειό του, οι δύο πλευρές βρίσκονταν σε πόλεμο, μολοντί ήταν κυρίως πόλεμος λέξεων. Η ειρήνη του Φιλοκράτη, η οποία το 346 έβαλε τέλος σε αυτό τον πόλεμο, σύντομα διαταράχθηκε και, λόγω της ένθερμης πατριωτικής ρητορικής του Δημοσθένη, ο Φίλιππος και η Αθήνα ξανάρχισαν τον πόλεμο το 340.¹⁵ Όταν ο βασιλιάς οδήγησε τον στρατό του στην Ελλάδα το 338, ένας συνασπισμός υπό την ηγεσία της Θήβας και της Αθήνας ήταν έτοιμος να αντισταθεί στον Φίλιππο στη Χαιρώνεια της Βοιωτίας, να πολεμήσει για την ελευθερία της Ελλάδας.

Μολοντί οι δυνάμεις που παρέταξαν οι δύο πλευρές ήταν περίπου ίσες –ο Φίλιππος είχε 30.000 πεζούς και 2.000 ιππείς και οι Έλληνες 30.000 πεζούς και 3.800 ιππείς–, ο Φίλιππος συνέτριψε τους εχθρούς του στη μάχη.¹⁶ Χιλιάδες Έλληνες σφαγιάστηκαν (σε αυτούς περιλαμβάνονται 2.000 Αθηναίοι), χιλιάδες αιχμαλωτίστηκαν και ο περίφημος Ιερός Λόχος των Θηβών από τριακόσιους άνδρες αποδεκατίστηκε από τα μακεδονικά στρατεύματα υπό την ηγεσία του δεκαοκτάχρονου Αλεξάνδρου (γιου και διαδόχου του βασιλιά· βλ. Εικόνα 1.2). Ο Φίλιππος επέβαλε τους όρους του στους αντιπάλους του εγκαθιδρύοντας ανηλεώς μια φιλομακεδονική ολιγαρχία και φρουρά στη Θήβα, αν και επέτρεψε στους Αθηναίους να διατηρήσουν τη δημοκρατία τους, ακόμη και τον στόλο τους. Μάλιστα, ανέθεσε στον Αλέξανδρο να επιστρέψει στην Αθήνα τις στάχτες των νεκρών και τους αιχμαλώτους από τη μάχη.

Μια επική αφήγηση έξι αιώνων αθηναϊκής
ιστορίας, από τον 4ο αιώνα π.Χ. έως τον 2ο αιώνα μ.Χ.
Η εξέλιξη της πόλης και το αποτύπωμά της
στον ελληνιστικό και τον ρωμαϊκό κόσμο.

Αυτό το βιβλίο αφορά μια μακρά περίοδο της ιστορίας της Αθήνας που θεωρείται συνήθως αλλά λανθασμένα εποχή παρακμής και πτώσης μετά το μεγαλείο της κατά τους κλασικούς χρόνους. Τότε η Αθήνα ήταν αυτοκρατορική δύναμη με τρομερό στόλο, είχε ισχυρή οικονομία, περήφανη ιστορία, ανθούσα πνευματική, καλλιτεχνική και φιλολογική ζωή και οι Αθηναίοι ζούσαν υπό μια δημοκρατία η οποία τους καθιστούσε κυρίαρχους ως κράτος. Ο Περικλής ισχυριζόταν ότι η Αθήνα ήταν μια πόλη την οποία ήθελαν να μιμηθούν οι πάντες. Όμως, το 338, όταν ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας επέβαλε την ηγεμονία του στην Ελλάδα, αυτή η ζωή άλλαξε για πάντα. Οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να υποστούν τη μακεδονική εξουσία για σχεδόν δύο αιώνες, μέχρι να επιβάλει την κυριαρχία της στην Ελλάδα η νέα δύναμη του μεσογειακού κόσμου, η Ρώμη.

Η συνηθισμένη άποψη για την Αθήνα υπό τη μακεδονική και τη ρωμαϊκή κυριαρχία είναι εκείνη μιας πόλης που ήταν η σκιά του προηγούμενου εαυτού της, με τη δημοκρατία της να έχει υποβαθμιστεί σε μια καρικατούρα, την οικονομία της σε παρακμή, τη στρατιωτική ικανότητά της να μην υπάρχει πια, και υπό τους Ρωμαίους αφέντες της να έχει μετατραπεί σε επαρχιακή πόλη. Όμως αυτή η υποβαθμισμένη εικόνα έρχεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Όπως θα καταδείξει το ανά χείρας βιβλίο, η μεταγενέστερη Αθήνα απείχε πολύ από το να είναι ένα υστερόγραφο της κλασικής προκατόχου της. Εξακολουθούσε να είναι μια ζωντανή πόλη που ασκούσε επιρροή, ο λαός της παρέμενε όπως πάντα ανθεκτικός, φθάνοντας στο σημείο ακόμη και να πολεμήσει εναντίον των Μακεδόνων και των Ρωμαίων κυριάρχων, ενώ ο κλασικός εαυτός της επιβίωνε στη φιλολογία και τη σκέψη.

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psichogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ. ΣΗΖ. 25529